

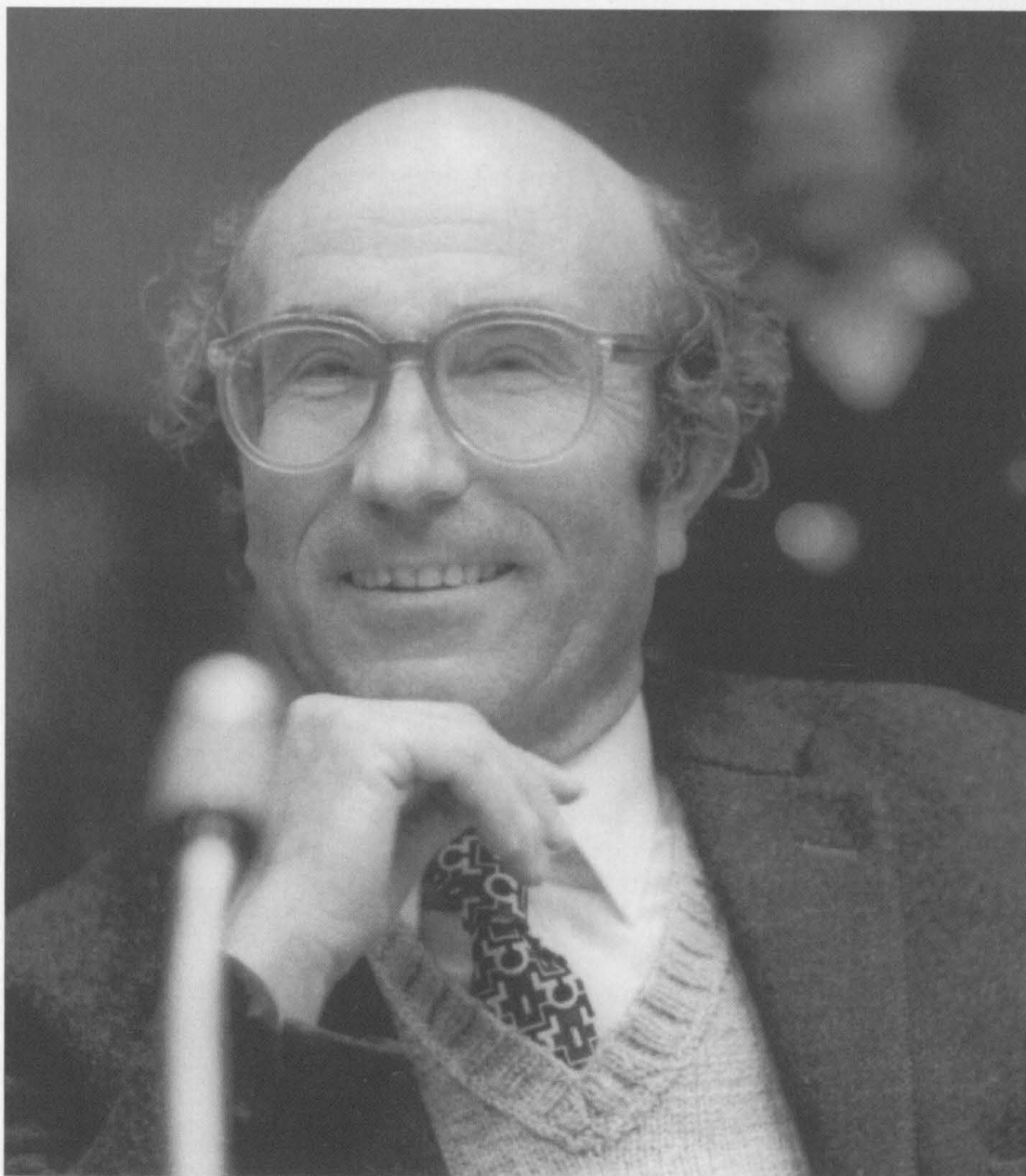
Citation:

L. Laeyendecker, Levensbericht N. Luhmann, in:
Levensberichten en herdenkingen, 2000, Amsterdam, pp. 39-48

Herdenking door L. Laeyendecker

Niklas Luhmann

8 december 1927 – 6 november 1998

Niklas Luhmann

Op 6 november 1998 overleed Niklas Luhmann, sinds 1995 buitenlands lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen: Een bescheiden man en een van de grootste theoretici van de sociologie in deze eeuw.

Hij werd geboren als oudste zoon van een bierbrouwer en een Zwitserse hoteliersdochter, in het plaatsje Lüneburg, Duitsland, waar zijn grootvader senator was. Zijn vader kreeg problemen met de nazi's omdat hij een uit het concentratiekamp ontslagen sociaal-democraat in zijn bedrijf had aangesteld. Veelzeggend was ook dat een aanklacht tegen een nazi die in 1932 brand had gesticht in een middeleeuws pakhuis uit het familiebezit, in 1933 direct geseponeerd werd. Zelf kreeg hij problemen omdat hij, terugkomend van vakanties in Zwitserland, opvattingen meebracht die in zijn geboorteland niet op prijs werden gesteld. De verhouding met de nazi's, zou hij later zeggen, was moeilijk maar oplosbaar, 'indem man sich irgendwie verkroch und sich möglichst wenig sichtbar machte'. Het heeft er veel van dat die houding ook zijn latere optreden heeft bepaald. Zijn oeuvre genoot grote belangstelling maar zelf gaf hij de voorkeur aan een onopgemerkt bestaan in zijn studeerkamer.

Op het gymnasium sloeg hij een klas over met als gevolg dat hij al op zijn vijftiende jaar *Luftwaffenhelfer* moest worden. Dat bracht hem in 1945 in Amerikaanse gevangenschap, waar de behandeling niet zodanig was 'dass man das Gefühl hatte, dass man jetzt in einer Welt lebt, die in Ordnung ist'. Wellicht heeft die jeugdervaring bijgedragen aan zijn grote en blijvende belangstelling voor het recht als 'Ordnungsfaktor'.

Die belangstelling leidde er toe dat hij in 1946 koos voor een rechtenstudie in Freiburg/Breisgau. Deze studie werd van 1949 tot 1953 gevolgd door een opleiding tot referendaris die afgesloten werd met het tweede juridische staatsexamen. Daarna kwam hij terecht in het openbaar bestuur. Allereerst in het Oberverwaltungsgericht in Lüneburg maar al in 1955 werd hij *Landtagsreferent* in het Kultusministerium van Niedersachsen. In 1960 huwde hij met Ursula von Walter. Zij kregen drie kinderen voor wie Luhmann de verantwoordelijkheid alleen moest gaan dragen, toen zijn vrouw al in 1977 stierf. Hij vertelde mij eens, dat hij terwille van zijn kinderen vele jaren nooit langer dan twee dagen achtereen van huis was geweest.

Lange tijd had hij geen belangstelling voor een academische loopbaan. Het ouderlijk huis had de behoefte daaraan niet gewekt; in zijn familie was studeren, zowel van moeders als vaders kant, een tweede keus. Alleen diegenen die niets erfden, gingen studeren. Zijn juridische opleiding had zijn interesse evenmin gestimuleerd. Niet attractief genoeg, zo oordeelde hij. Zijn terughoudendheid werd nog vergroot doordat hij als *Landtagsreferent* het gedrag van professoren tijdens de Nazi-tijd moest onderzoeken. 'Ich fand es aufgrund dessen, was ich dabei erfuhr, nicht ermutigend, in die Universität hineinzugehen' zei hij later. Toch zou hij er, als het ware toevallig en in ieder geval onbedoeld, terechtkomen.

Het ambtelijke werk begon hem namelijk te vervelen: 'die Dinge fingen an sich zu wiederholen: eine Kabinettsitzung ist wie eine andere und eine Parlements-sitzung ist wie eine andere'. Toevallig kreeg hij in zijn toenmalige functie enkele offertes voor een studieverblijf in Amerika op zijn bureau die hij aan geïnteresseerden moest melden. Hij besloot ook zelf te solliciteren. Zo kwam hij terecht op een afdeling van Harvard University die was opgericht om 'das intellektuelle Defizit der Verwaltungsbeamten in Washington zu beheben'. In Harvard ontmoette hij de socioloog Talcott Parsons; een vruchtbaar contact, dat hem echter nog niet definitief op het terrein van de sociologie bracht.

Helemaal vreemd was dat terrein hem overigens niet. Tijdens zijn rechtenstudie had hij zich gespecialiseerd in Romeins recht dat hij ook in sociologisch perspectief bestudeerde; in ieder geval voorzover hij zich richtte op de verschillen in de sociale context van respectievelijk het romeinse en het griekse recht. Voorts had hij colleges gevolgd van Eduard Baumgarten, een leerling van Max Weber en hij had bovendien al veel sociologisch werk gelezen. Want Luhmann was van jongsaf aan een fervent lezer.

Hoe fervent, is duidelijk voor iedereen die ook maar een oppervlakkige blik in zijn publicaties slaat. Hij citeert even gemakkelijk uit filosofie als theologie en ethiek, uit zowel alle sociaal-wetenschappelijke disciplines als uit vele natuurwetenschappelijke studiegebieden terwijl er ook overvloedig naar literair en ander werk uit de 'schone kunsten' verwezen wordt. Niet als vertoon omwille van het vertoon, maar in functie van zijn streven om in de ongelijksoortigheid der verschijnselen steeds het gelijksoortige te herkennen.

Na zijn terugkeer uit de USA in 1962 werd hij Referent aan het *Forschungsinstitut der Hochschule für Verwaltungswissenschaften* in Speyer. Na enkele jaren verscheen zijn eerste boek *Funktionen und Folgen formaler Organisation*. In dezelfde tijd werd hij uitgenodigd voor een voordracht aan de *Sozialforschungsstelle* te Dortmund waar hij in contact kwam met Helmuth Schelsky, een begaafd en invloedrijk socioloog, die opdracht had gekregen in Bielefeld een universiteit 'nieuwe stijl' op te richten. Schelsky was met zijn fijne neus voor wetenschappelijke kwaliteit klaarblijkelijk onder de indruk van Luhmanns betoog over *Funktion und Kausalität* en peilde diens interesse voor een post. Luhmann reageerde afhoudend. 'Wozu eigentlich? Ich bin in Speyer ganz zufrieden. Ich habe einen ganzen Schreibsaal zur Verfügung und mich belästigt niemand'. Maar Schelsky zou Schelsky niet geweest zijn als hij er niet in geslaagd was Luhmann over de streep te trekken. Er moest overigens nog heel wat gebeuren want er was nog geen *Doktorarbeit*, laat staan een *Habilitationsschrift*. Het reeds gepubliceerde boek werd als dissertatie aangenomen en al in 1966 'habilitierte' Luhmann in Münster bij Schelsky en Dieter Claessens met *Recht und Automation in der öffentlichen Verwaltung*. Vervolgens kreeg hij een 'parkeerplek' als Abteilungsleiter aan de *Sozialforschungsstelle*; hij hield in 1967 zijn oratie in Münster over *Soziologische Aufklärung* en verhuisde in 1968

naar de vers opgerichte universiteit in Bielefeld. Daar bleef hij tot zijn emeritaat in 1993.

Luhmann's universitaire leven werd gekenmerkt door loyaliteit en distantie. Hij kwam eind van de jaren zestig terecht in een strijd die gevoerd werd over de plannen van Schelsky met betrekking tot de inrichting van de studie. Schelsky werd volgens Luhmann gemengd tussen een overheidsbureaucratie die niet uit de voeten kon met een in veel opzichten andere universiteit en de rebelle van degenen die 'Schelsky ihre Positionen verdankten'. Luhmann heeft zich zeer loyaal getoond aan Schelsky, omdat hij het in grote lijnen met diens beleid eens was. Naar eigen zeggen heeft hij dan ook nooit met de meerderheid meegestemd. Hij was coöperatief en nam zijn verplichtingen zeer serieus. Maar hij wilde zich ook zo weinig mogelijk door de universiteit laten hinderen. Echt meegaand was hij dan niet, hoewel hij ook niet de prima donna uithing. Zijn humor en laconieke ironie droegen veel bij aan een goede verstandhouding. Bovendien stelde hij weinig eisen: hij werkte altijd zonder assistenten maar beklagde zich soms wel over de geringe secretariaatsondersteuning, waardoor vele manuscripten moesten blijven liggen. Gezien de omvang en de snelheid van zijn productie was het waarschijnlijk voor elke universiteit onmogelijk geweest voldoende secretariaatshulp aan te dragen.

Ook zijn verhouding tot de sociologie had twee kanten. Het is opmerkelijk dat men zich meermalen heeft afgevraagd of Luhmann nu eigenlijk wel een socioloog was. Daarover kan mijns inziens weinig twijfel bestaan, maar hij was, gezien de huidige staat van het vak wel een geheel eigensoortig socioloog. Hij was niet echt geïnteresseerd in empirisch onderzoek – al heeft hij een enkele maal daaraan gehoorzaam meegewerkt – en liet zich veel meer inspireren door disciplines als biologie, cybernetica en communicatietheorie dan dat hij, zoals niet ongebruikelijk is, de klassieke meesters van het vak exegetiseerde.

Het is in dat verband wellicht veelzeggend dat de omschrijving van zijn leeropdracht een tijd in de lucht bleef hangen. Uiteindelijk werd het sociologie 'weil man als Soziologe alles machen kann, ohne auf einen bestimmten Themenbereich festgelegt zu sein'. Die uitspraak is overigens – geheel in de stijl van Luhmann – paradoxaal want hij heeft zich uitsluitend met één thema bezig gehouden, zij het een thema dat niets buitensloot: een theorie van de samenleving. En hoewel de wijze waarop hij die uiteindelijk formuleerde in geen enkel handboek van de sociologie parallellen vindt, stempelt die taakstelling en de uitvoering daarvan hem zonder meer tot socioloog.

Bij zijn aantreden in Bielefeld wist hij al precies wat hij wilde. In het voorwoord bij zijn 'afronde' studie *Die Gesellschaft der Gesellschaft* dat in het jaar voor zijn dood verscheen, schreef hij 'Ich fand mich (eind jaren zestig) konfrontiert mit der Aufforderung, Forschungsprojekte zu benennen, an denen ich arbeite. Mein Projekt lautete damals und seitdem: Theorie der Gesellschaft; Laufzeit: 30 Jahre;

Kosten: keine'. Wie tegenwoordig zo'n projectbeschrijving zou indienen, loopt groot risico ervan verdacht worden de zaken niet serieus te nemen. Misschien heeft die verdenking ook toen wel bij een enkeling postgevat, maar de geschiedenis, of liever, zijn eigen onvoorstelbare werkkraft heeft zijn gelijk aangetoond.

In een van zijn interviews heeft Luhmann zijn dagorde beschreven. 'Wenn ich nichts weiter zu tun habe, dann schreibe ich den ganzen Tag; morgens von 8.30 Uhr bis mittags, dan gehe ich kurz mit meinem Hund spazieren, dann habe ich noch einmal nachmittags von 14.00 Uhr bis 16.00 Uhr Zeit; dann ist wieder der Hund an der Reihe. Manchmal lege ich mich auch eine Viertelstunde hin, ich habe mich angewöhnt, mich ganz konzentriert auszuruhen. Ja, und dann schreibe ich in der Regel abends noch bis gegen 23.00 Uhr. Um 23.00 Uhr liege ich meistens im Bett und lese ein paar Dinge, die ich zu dieser Zeit noch verdauen kann. – Ich muss sagen, dass ich nie etwas erzwingen, ich tue immer nur das, was mir leichtfällt. Ich schreibe nur dann, wenn ich sofort weiss, wie es geht. Wenn ich einen Moment stocke, lege ich die Sache beiseite und mache etwas anderes'. 'Was machen Sie dann?' – 'Na, andere Bücher schreiben. Ich arbeite immer gleichzeitig an mehreren verschiedenen Texten. Mit dieser Methode, immer an mehreren Texten zu schreiben, habe ich nie Blockierungen'.

Bij zijn dood liet hij dan ook een coherent oeuvre na van meer dan zestig boeken, waaronder een aantal zeer omvangrijke, en meer dan vierhonderd artikelen en het is niet onwaarschijnlijk dat er nog een aantal postuum zal worden uitgegeven.

Velen hebben gewezen op de tegenstelling tussen de bescheidenheid van de mens Luhmann en diens niet geringe ambitie een universele maatschappijtheorie te willen formuleren. Dat wil zeggen, een theorie die 'den Anspruch erhebt, den gesamten Gegenstandsbereich der Soziologie zu erfassen'. Daarbij maakte Luhmann overigens voortdurend het voorbehoud dat dit geenszins betekende dat die theorie dan ook de enig juiste moest zijn.

Gezien de voortdurende toenemende complexiteit van de samenleving is dat inderdaad ambitieus. Sinds het begin van de 20de eeuw, dus na het verscheiden van de grote klassieke auteurs als Weber, Emile Durkheim en andere, had alleen Talcott Parsons (1902-1979) zich nog aan de uitwerking van een universele maatschappijtheorie gewaagd en diens oeuvre had zijn ooit grote weerklank goeddeels verloren. Dat Luhmann op de meeste verzoeken voor voordrachten en artikelen inging, is wel eens toegeschreven aan de angst dat zijn werk hetzelfde lot ten deel zou vallen. Dat zal de tijd moeten leren, maar nu kan alvast worden vastgesteld, dat het oeuvre van Luhmann het werk van Parsons in diepgang, reikwijdte en omvang overtreft. En hoewel hij zijn vertrekpunt bij Parsons vond, ging hij vanaf het begin een geheel eigen weg.

Oorspronkelijk dacht hij aan een publicatie, 'die aus drei Teilen bestehen sollte: einem systemtheoretischen Einleitungskapitel, einer Darstellung des Gesellschaftssystems und einem dritten Teil mit einer Darstellung der wichtigsten Funk-

tionssysteme der Gesellschaft'. Aan die conceptie heeft hij altijd kunnen vasthouden, 'aber die Vorstellung über den Umfang musste mehrfach korrigiert werden'. Ook de volgorde van de drie onderdelen werd overigens veranderd. Pas in 1984 – alles wat hij voor 1984 had gepubliceerd, beschouwde hij als *Nullserie* – verscheen het inleidende hoofdstuk in de vorm van een boek van bijna 700 pagina's: *Soziale Systeme*. Daarna zagen eerst vier afzonderlijke omvangrijke publicaties over enkele Funktionssysteme het licht: *Die Wirtschaft der Gesellschaft* (1988); *Die Wissenschaft der Gesellschaft* (1990), *Das Recht der Gesellschaft* (1993) en *Die Kunst der Gesellschaft* (1995). Boeken over *Die Religion der Gesellschaft* en *Die Politik der Gesellschaft* waren bij zijn verscheiden in vergevorderde staat van voorbereiding. En eind 1997 verscheen de sluitsteen van het project, het bijna 1200 pagina's dikke *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Deze zeer substantiële publicaties werden omkranst door vele grotere en kleinere publicaties waarin deelaspecten en concrete thema's werden uitgewerkt.

Luhmann zocht voor zijn maatschappijtheorie exclusief aansluiting bij de systeemtheorie. In de ontwikkeling van het systeemtheoretisch perspectief kunnen drie fasen worden onderscheiden. In de eerste fase werd een systeem beschouwd als een geheel van onderscheiden delen, waarbij de vraag intensief bediscussieerd werd of het geheel nu meer dan wel gelijk was aan de som der delen. In de tweede fase werd in termen van het systeem en zijn omgeving gesproken. Vanwege de import van thermodynamische inzichten in de systeemtheorie en de invloed van de nieuwe wetenschap der cybernetica, werden systemen geconcipieerd als zelfregulerende systemen die in open uitwisseling staan met hun omgeving en aldus aan entropie kunnen ontsnappen. In de derde fase doen de 'second order cybernetics', moderne biologische inzichten, in het bijzonder de neurobiologie zich gelden, hetgeen leidt tot het concept van de autopoietische systemen. Deze ontwikkeling houdt een verregaande radicalisering van de oorspronkelijke systeemtheorie in.

Autopoietische systemen – de term *autopoiesis* ontleende Luhmann aan de neurofysioloog Hubert Maturana – brengen namelijk niet alleen hun eigen structuren maar ook de elementen voort waaruit ze bestaan; zij zijn zelforganiserend en operatief gesloten. Dat is geen thermodynamische geslotenheid, want die leidt onvermijdelijk tot entropie en dus tot verval van het systeem. De operatieve geslotenheid bevordert zelfs de 'Weltoffenheit'. Omdat het systeem in zekere zin ongehinderd de eigen complexiteit kan verhogen, kan het tot betere en minder riskante contacten met zijn steeds complexere omgeving komen. De elementen waaruit het sociale systeem der 'Gesellschaft' bestaat, zijn communicaties. Vandaar dat een communicatietheorie het tweede grote onderdeel is van Luhmanns maatschappijtheorie, dat direct volgt op het eerste: de analyse van de 'Gesellschaft als soziales System'.

De keuze voor autopoietische systemen die uit communicaties bestaan heeft radicale implicaties. Allereerst is de maatschappijtheorie van Luhmann naar eigen

zeggen radicaal 'antihumanistisch'. Aangezien niet mensen maar communicaties de elementen zijn van het systeem moeten mensen tot de omgeving van het systeem gerekend worden. Mede om die reden wijst Luhmann sociologische handelings-theorieën en rationale keuzetheorieën af. In de tweede plaats is zijn theorie 'antiregionalistisch'. In de gangbare sociologie wordt een maatschappijstelsel veelal geïdentificeerd met een concrete samenleving met regionale grenzen maar communicaties zijn niet (of in ieder geval steeds minder) aan grenzen gebonden: 'Gesellschaft' is voor Luhmann dan ook onvermijdelijk 'Weltgesellschaft'.

In de derde plaats is zijn theorie 'constructivistisch', want dat is de onontwikkeldbare consequentie van de autopoietische operatieve geslotenheid. Dat is empirisch vastgesteld voor het functioneren van de hersenen. Die vangen wel prikkels op maar houden de verwerking daarvan 'geheel in eigen hand' zodat geen congruentie met de externe werkelijkheid is vast te stellen. Hetzelfde geldt uiteraard voor cognitieve systemen: mensen en sociale systemen. Hun operatieve geslotenheid impliceert dat zij wel 'van buitenaf geïrriteerd' kunnen worden maar dat de irritaties via processen 'in eigen beheer' worden omgezet in keninhouden en gestructureerde communicaties.

In Luhmanns constructivisme worden neurobiologische inzichten van Maturana gecombineerd met cybernetische inzichten van Heinz von Foerster en vooral de mathematica van George Spencer Brown, naar wie herhaaldelijk verwezen wordt. Volgens Spencer Brown gaat aan elke waarneming een onderscheiding vooraf waarbij de waarnemer zich richt op de ene kant en niet de andere kant van de onderscheiding. De waarnemer kan in de act van waarneming die onderscheiding niet zelf waarnemen: dat is zijn blinde vlek. De onderscheiding kan alleen worden waargenomen door een waarnemer die de waarnemer waarneemt. Deze tweede waarnemer, die dezelfde kan zijn als de eerste – er is dan sprake van 'Selbstbeobachtung' – richt zich dan niet op wát de eerste waarneemt, maar op hóe die waarneemt. Bij dit alles moet bedacht worden, dat het systemen zijn die waarnemen, zowel psychische als sociale systemen. De onderscheidingen worden door het systeem zelf geproduceerd omdat de omgeving zelf geen onderscheidingen bevat. Zelfs de onderscheiding tussen systeem en omgeving wordt in dit constructivistisch perspectief door het systeem zelf, in een act van 'Selbstbeobachtung', gemaakt.

Ook enkele andere opvattingen van Luhmann verdienen vermelding. Uit zijn constructivisme dat vanuit onderscheidingen vertrekt, volgt in het algemeen dat Luhmann geen theoreticus van de eenheid is, maar van de 'Differenz'; in dat opzicht vertoont hij verwantschap met denkers als Jacques Derrida en Jean-Francois Lyotard. Bovendien ligt mede daarin de grond voor zijn grote aandacht voor de 'Selbstbeobachtungen' en 'Selbstbeschreibungen' van de maatschappij. Deze vormen het derde onderdeel van zijn maatschappijtheorie. Zij vinden hun neerslag in het culturele discours die Luhmann de semantiek van de samenleving noemt. Aan dat thema heeft hij bovendien vier bundels *Gesellschaftsstruktur und Semantik*

gewijd, waarin hij de ontwikkeling van ideeën over centrale thema's zoals, onder andere, individualisme, staatsraison, subjectieve rechten en moraal nagaat. In dit verband dient ook zijn fraaie studie *Liebe als Passion* genoemd te worden, waarin de maatschappelijke voorstellingen over de liefde in hun historische ontwikkeling worden geschetst. In deze semantische analyses zet Luhmann zich voortdurend af tegen 'Alteuropäisches Gedankengut' omdat dit in het geheel geen recht meer zou doen aan de fundamentele veranderingen die zich in het denken in de samenleving over de samenleving hebben voorgedaan.

Die veranderingen zijn uiteraard vele, maar Luhmann heeft vooral aandacht voor de 'systeemdifferentiëring', een thema dat het vierde onderdeel van zijn maatschappijtheorie vormt. Het is nauw verbonden met het vijfde dat betrekking heeft op de evolutie van de samenleving. Systeemdifferentiëring wordt opgevat als systeemvorming binnen systemen, dus als een herintrede van de onderscheiding systeem-omgeving binnen de onderscheiding (Spencer Brown). Luhmann interesseert zich bij uitstek voor de functionele differentiatie: de ontwikkeling van functionele systemen als economie, politiek, kunst, wetenschap, religie, enzovoort. Deze systemen bestaan uit (specifieke) communicaties – in de wetenschap bijvoorbeeld uit publikaties – en hoewel zij structureel gekoppeld zijn, zijn zij, als autopoietische systemen operatief gesloten en zij opereren ook volgens specifieke, binaire codes: waar/niet waar; recht/onrecht; (geld) bezitten/niet-hebben en hebben hun eigen communicatiemedia. Dat heeft vergaande consequenties. Allereerst dat systemen elkaar slechts kunnen beïnvloeden voorzover de toegediende prikkels in de codes van het 'geïrriteerde' systeem kunnen worden omgezet en voorts (en vooral) dat de moderne samenleving geen centrum heeft dat richting kan wijzen of regulerend kan optreden.

Het politieke systeem maakt op die beperkingen geen uitzondering. En ook de moraal, waarover Luhmann overigens eigenzinnige opvattingen heeft, valt als regulerend systeem uit. Dat roept uiteraard de vraag op wat Luhmann dacht van de mogelijkheden iets aan de huidige omvangrijke maatschappelijke problemen te kunnen doen. Hij was zeker niet blind voor die problemen, zoals bijvoorbeeld blijkt uit zijn boeken *Ökologische Kommunikation* en *Soziologie des Risikos* en wist heel goed waarom het ging. Maar hij was bijzonder sceptisch over de mogelijkheden voor corrigerend optreden van wie of wat dan ook. Dat heeft hem de kwalificatie 'cynisch' bezorgd. Die valt wel te begrijpen als men let op de vele sceptische en ironische opmerkingen in zijn werk over maatschappelijke protesten en morele appèls, maar het is toch niet helemaal terecht. Zelf wees hij die kwalificatie af, omdat hij trachtte bij te dragen aan bewustwording door theoretische analyse, die overigens bewustwording van de beperkte mogelijkheden iets ten goede te veranderen insloot. In zijn oratie omschreef hij het zo: 'Nicht mehr Belehrung und Vermahnung, nicht mehr die Ausbreitung von Tugend und Vernunft, sondern die Entlarvung und Diskreditierung offizieller Fassaden, herrschender Moralen und

dargestellten Selbstüberzeugungen'. Maar gezien de ingrijpend veranderde omstandigheden moest hij weinig hebben van een niet-reflexief vasthouden aan de oude idealen van de Verlichting.

Het lag voor de hand dat hij op die weg Jürgen Habermas zou tegenkomen. Dat gebeurde al in 1970 toen hij in Frankfurt enige tijd voor Theodor Adorno waarnam en studenten aandrongen op een discussieseminar tussen Luhmann en Habermas. Dat liep uit op een gezamenlijke publicatie *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie – Was leistet die Systemforschung?* De titel is tekenend: in die tijd werd de term 'sociale technologie' in brede kring geringschattend gebruikt. Beide denkers waren overigens aan elkaar gewaagd en waardeerden elkaars kwaliteiten, hoewel op den duur de toon wel scherper werd. Waarschijnlijk moet men nu, na enige decennia, vaststellen dat Habermas meer van Luhmann heeft overgenomen dan omgekeerd. De tegenstelling is overigens nog steeds goed herkenbaar. Dat Habermas altijd een pleidooi houdt voor discursieve rationaliteit en voor een discoursethiek over 'het goede leven' acht Luhmann 'ein spezifischer Fal von Blindheit; denn sie schliesst die Möglichkeit aus, dass da, was als Gesellschaft sich realisiert hat, zu schlimmsten Befürchtungen Anlass gibt, aber nicht abgelehnt werden kann (curs. Luhmann). Das gilt wenn man ... die ins Extrem getriebene Autonomie und wechselseitige Abhängigkeit der Funktionssysteme, die gravierenden ökologischen Probleme, die Kurzfristigkeit der in der Wirtschaft und der Politik tragfähigen Perspektiven und vieles anders bedenkt'. Hoe inspirerend het engagement van Habermas ook kan werken: de nuchtere maar inderdaad cynisch aandoende 'waarnemingen' van Luhmann hebben – helaas – een groter realiteitsgehalte.

Blijkbaar kan dat, ondanks de vrijwel volledige afwezigheid van eigen empirisch onderzoek. Maar Luhmann was wel een scherp waarnemer van alledaagse gebeurtenissen en had een reservoir aan wat hij 'milieukennis' noemde. Met name zijn opstellen over organisaties en het politieke bedrijf verraden een groot aanvoelings- en inlevingsvermogen en zijn talent ligt onder andere daarin dat hij die alledaagse observaties een theoretische lading wist te geven. Het ging hem er in zijn theorie ook om die alledaagse ervaringen begrijpelijk te maken door ze in breed perspectief te plaatsen. Met de wending naar het empirisch onderzoek, dat hij op deelterreinen wel degelijk apprecieerde, was naar zijn zeggen de theoretische armoede in de huidige sociologie begonnen.

Het nadeel van zijn geschriften is, dat zij zo bijzonder moeilijk toegankelijk zijn, niet alleen door het, aan de gangbare sociologie enigermate vreemde jargon, maar vooral door het hoge abstractieniveau. Luhmann achtte dat onvermijdelijk. In *Soziale Systeme* stelde hij dat de 'Theorielage eine Darstellung in ungewöhnlicher Abstraktionslage erzwingt. Der Flug muss über den Wolken stattfinden, und es ist mit einer ziemlich geschlossenen Wolkendecke zu rechnen. Man muss sich auf die eigenen Instrumente verlassen. Gelegentlich sind Durchblicke nach unten möglich

– ein Blick auf Gelände mit Wegen, Siedlungen, Flüssen oder Küstenstreifen, die an Vertrautes erinnern; oder auch ein Blick auf ein grosseres Stück Landschaft mit den erloschenen Vulkanen des Marxismus. Aber niemand sollte der Illusion zum Opfer fallen, dass diese wenigen Anhaltspunkten genügen, um den Flug zu steuern'. Dat biedt de lezer die zich liever onder dat wolkendek ophoudt, niet veel troost.

Toch is de weerklank op zijn werk groot. Zijn werk is vertaald in het Engels, Frans, Spaans, Italiaans, Portugees, Pools, Fins, Hongaars, Russisch, Kroatisch en Japans. Hij kreeg zeven eredoctoraten en, evenals Habermas, de Hegelprijs van Stuttgart. Maar belangrijker is dat hij school heeft gemaakt onder beoefenaars van allerlei disciplines, zoals bijvoorbeeld blijken mag uit het *Liber Amicorum* bij zijn 60e verjaardag, dat de zeer toepasselijke titel draagt *Theorie als Passion*. Uiteenlopende thema's als: religieus heil versus verwerping; pathologieën in het 'Literatuursysteem'; tijd en geschiedenis in de roman; de verdringing en herontdekking van het lichaam in de moderne tijd; vragen van de algemene taalwetenschap en de autopoiese van de wetenschap blijken vruchtbaar in het perspectief van Luhmann's maatschappijtheorie behandeld te kunnen worden. Hij kent overigens ook geharnaste bestrijders, die vooral zijn antihumanisme en constructivisme maar ook zijn scepsis aangaande de verbetering van de wereld op het oog hebben.

Aan een unieke wetenschappelijke carrière is nu een eind gekomen; de sociologie verloor een groot denker, een formidabel socioloog en een beminnelijk en bescheiden mens.

De biografische gegevens en de bijbehorende citaten zijn ontleend aan interviews met Luhmann, onder andere met Detlev Horster (*Niklas Luhmann*, München 1997); de overige citaten stammen uit Luhmann's eigen publicaties.